

УДК 343.1(478)

І. В. Озерський, доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права
та правосуддя Запорізького національного університету

**ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНСУЛЬТАЦІЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ**
(аналіз нового Кримінального процесуального кодексу України)

Висвітлено окремі теоретико-правові питання оптимізації використання психологічної консультації та психологічної допомоги в кримінальному процесі України на основі системного аналізу нового Кримінального процесуального кодексу України.

Освещены отдельные теоретико-правовые вопросы оптимизации использования психологической консультации и психологической помощи в уголовном процессе Украины на основании системного анализа нового Уголовного процессуального кодекса Украины.

The separate theoretical and legal questions of optimization of using psychological consultation and psychological help are lighted up in criminal procedure of Ukraine on soil of system analysis of the new Criminal Proceeding Code of Ukraine.

Ключові слова. Психологічна консультація, спеціальні психологічні знання, слідчий, прокурор, спеціаліст-психолог, докази.

Вступ. Функціональною підставою використання спеціальних психологічних знань у формі консультації є потреба правоохоронних органів зорієнтуватися в спеціальних питаннях, розібратися з тими фактами й обставинами, які стосуються сфери психології чи іншої спеціальної галузі науки і практики. Крім того, матеріали психологічної консультації стимулюють вироблення внутрішньої, науково обґрунтованої позиції правоохоронця щодо обставин учиненого злочину. Професійним консультантом-психологом у цьому випадку має виступати особа, яка володіє спеціальними психологічними знаннями, має вищу психологічну освіту або практичний досвід роботи в сфері психології, яку запрошено (залучено) до участі в кримінальному чи судовому провадженні як консультанта.

Постановка завдання. Мета цієї наукової праці – дослідження питань удосконалення використання та застосування таких психологічних форм спеціальних знань у кримінальному процесі України, як психологічна консультація та психологічна допомога на підставі нового Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) (далі – КПК).

Окремим організаційно-правовим аспектам проблеми застосування вищезазначених форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі України присвячено праці вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: М. В. Костицького, В. В. Кошинця, В. Я. Марчака, Г. В. Попова, В. М. Реваки, В. В. Семенова, С. В. Сурменевої, Б. В. Романюка, А. В. Федіної та ін., проте нині не можна констатувати ґрунтовне дослідження питань оптимізації й удосконалення означених вище форм спеціальних знань у кримінальному процесі України через прийняття нового КПК.

Результати дослідження. Консультація як форма використання знань спеціаліста-психолога має застосовуватися прокурорсько-слідчими працівниками на всіх стадіях кримінального процесу. Наприклад, можливо використання психологічних консультацій під час перевірки заяв та повідомлень про злочин (правопорушення), вивчення питання про обрання

© **І. В. Озерський, 2013**

запобіжного заходу, підготовки до проведення слідчих, розшукових чи процесуальних дій тощо. Відтак, висновки і свідчення спеціаліста можуть бути результатами його консультативної діяльності й самостійною формою використання спеціальних психологічних знань [1, 16]. Так, якщо прокурор не має достатнього професійного досвіду чи належної психологічної підготовки для використання в суді психологічних прийомів оптимізації функції підтримання державного обвинувачення, то він може в досудовому порядку чи в суді звернутися за допомогою (консультацією) до спеціаліста-психолога згідно зі ст. 71, 360 КПК України [2].

Така допомога буде корисною під час складання обвинувальної промови, що потребує спеціальних психологічних знань. У проведеному нами анкетуванні 73,2 % суддів вважають, що прокурору у справах про насильницькі злочини доцільно залучати до складання тексту промови спеціаліста-психолога для максимального вилучення чи толерантної, коректної заміни подробиць реалізації насильницьких дій, котрі можуть спричинити як у потерпілої сторони, так і в учасників судового розгляду стресовий, травмуючий психологічно стан, і як наслідок конфлікт протилежних сторін процесу. Таку необхідність зазначили і 48,9 % опитаних прокурорів.

Вважаємо, що у ч. 2 ст. 84 КПК України “Докази” законодавець припустився помилки, позначивши процесуальними джерелами доказів лише показання, речові докази, документи та висновки експертів. Як же тоді бути з висновками (письмовими роз’ясненнями) спеціаліста-психолога, який долучає чи оформлює свої дослідження у вигляді додатка до протоколу процесуальної дії (ч. 1 п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України), що згідно з п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України слід вважати самостійним джерелом доказів – документом [2]. Отже, саме в додатку до протоколу процесуальної дії міститься не що інше, як письмовий висновок спеціаліста-психолога, котрий, на нашу думку, має бути самостійним видом доказу.

Наразі виходить, що висновок експерта, позначений як окремий вид джерела доказів, теж може підпадати під поняття документ, виходячи з текстуального тлумачення ч. 1 ст. 99 КПК України [2]. Тому, ч. 2 ст. 84 КПК України [2] слід було б редагувати так: “процесуальними джерелами доказів є лише показання, речові докази, документи *та висновки (письмові роз’яснення) спеціалістів, експертів*”, котрі встановлюються письмовим висновком не лише експерта, а також спеціаліста чи консультанта.

Наша позиція щодо визнання джерелом доказів консультації та роз’яснення спеціаліста-психолога збігається з думкою вченого, судді В. Марчака [3, 10] та науковими поглядами академіка М. Костицького про те, що оцінювання консультації як непроцесуальної форми помилкове. Автор зазначає, навіть коли вона дається в усній формі, все одно це відбувається в рамках юрисдикційного процесу для забезпечення його цілей і завдань за фактами й обставинами, які цікаві з позицій кримінального процесу [4, 159]. Як слушно зазначає С. В. Сурменєва, оцінювання досудового розслідування може бути оформлено висновком спеціаліста, що стане значною опорою в доказовій діяльності слідчого [1, 15].

Смілива і раціональна одночасно у цьому випадку позиція професора Н. С. Карпова, котрий вважає, “що за наявності джерела даних і відомостей про нього не потрібне його додаткове опрацювання, оскільки суд – єдиний орган, що вирішує справу по суті, – може в разі потреби звернутися до будь-якого джерела даних для перевірки їх вірогідності” [5, 214]. Відтак, письмовий висновок спеціаліста-психолога має бути зараховано до окремого виду джерела доказів, що звичайно послужить повному, всебічному й об’єктивному судовому провадженню.

У новому Кримінальному процесуальному кодексі України передбачено та нормативно закріплено й таку форму участі спеціаліста (у нашому випадку психолога), як “допомога” (ч. 3 ст. 71 КПК України) [2], що дозволяє використовувати означену форму з питань

психологічного характеру. С. В. Сурменєва зазначає, що психологічна допомога полягає у використанні психологічних знань для адаптації суб'єктів кримінального процесу до умов досудового розслідування й до особливостей слідчих дій [1, 11]. Така допомога спеціаліста-психолога може знадобитися під час допиту неповнолітньої особи (наприклад, свідків, потерпілих, підозрюваних та обвинувачених), адже у чинному КПК України чітко прописано, що допит таких учасників процесу проводиться у присутності психолога (ч. 1 ст. 226, ст. 490 та ч. 1 ст. 354 КПК України) [2].

Тож, якщо особа не досягла шістнадцятирічного віку або її визнано розумово відстаючою, на допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь психолога (ч. 1 ст. 491 КПК України) [2]. Наприклад, психолог повинен брати участь у дослідженні особи неповнолітнього для роз'яснення мотивації його поведінки, вияву симуляції певних відхилень [6, 7, 8], сприяти слідчому в установленні психологічного контакту з неповнолітнім, використовувати можливості психології та педагогіки для отримання правдивих показань, пом'якшення незвичної обстановки.

Так, спеціаліст-психолог може допомогти як слідчому, так і прокурору обрати засоби психологічного впливу (*в рамках дозволених законом і правовою етикою*) – для стимулювання допитуваного давати показання, зайняти правильну соціальну позицію. Адже кримінально-процесуальний і кримінальний закони забороняють вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу та погрози. П. 4 ч. 1 ст. 7, ч. 1, 2 ст. 11 та п. 2 ч. 1 ст. 87 КПК України прямо заборонено домагатися показань обвинуваченого й інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів [2], а ст. 373 КК України передбачено відповідальність за примушування давати показання [7].

В. С. Кузьмичов зазначає, що використання прийомів і засобів впливу правомірно, якщо вони необхідні для усунення або локалізації протидії встановленню істини й не обмежують законних прав особи, ґрунтуються на реальних даних і не пов'язані з уведенням в оману і фальсифікацією [8, 23]. Тому слідчий може залучати спеціаліста-психолога лише під час допиту психологічно складних (з певними патологіями) та неповнолітніх осіб у присутності їх захисника.

Необхідна участь спеціаліста-психолога в допитах підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого та свідка, в очних ставках між ними. Наприклад, під час допиту особи, яка постраждала внаслідок замаху на вбивство, властивий певний емоційно-психологічний стан, тому що нормальна людина, яка адекватно сприймає дійсність, не може не переживати негативну ситуацію потенційної загрози здоров'ю та життю [7, 194]. У цьому випадку досвідчений психолог може скорегувати формулювання питань прокурорського-слідчого працівника, підказати тактику проведення допиту та очної ставки з урахуванням психологічних особливостей допитуваних, допомогти створити неофіційну атмосферу, зменшити напруженість, занепокоєння, недовіру до прокурорсько-слідчих працівників, сором'язливість та ніяковість потерпілих.

Ефективність розслідування злочину також полягає у залученні спеціаліста-психолога до *інформаційно-пошукових слідчих дій*, скажімо, огляду місця події, впізнання осіб і предметів, відтворення обстановки та обставин злочину, обшуку й інших комунікативних слідчих дій (допит, очна ставка). Окрім цього, психолога залучають до слідчих (розшукових) дій за участі малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 227 КПК України) [2]. До того ж ще до початку слідчої (розшукової) дії психологу роз'яснюється право за дозволом прокурора, слідчого ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі (ч. 2 ст. 227 КПК України), а також право під час судового розгляду протестувати проти запитань та ставити запитання (ч. 3 ст. 354 КПК України) [2].

Варто додати, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 485 КПК України, завдяки залученню спеціальних психологічних знань з'ясовуються: у разі потреби (втрата пам'яті, відсутність даних про вік тощо) приблизний вік неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України) [2]; стан психологічного виснаження неповнолітнього (психічне здоров'я, рівень інтелектуального розвитку тощо) (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України) [2]; соціально-психологічні риси неповнолітнього, які необхідно врахувати під час індивідуалізації відповідальності чи обрання заходу виховного характеру (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України) [2]; за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, має бути з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України); ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння (п. 2 ч. 1 ст. 485 КПК України); умови виховання неповнолітнього (п. 3 ч. 1 ст. 485 та п. 1, 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України) [2].

Безумовно, допомога спеціаліста-психолога знадобиться й під час дослідження умов життя та виховання неповнолітнього, підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 487 КПК України), адже саме психолог завдяки психологічним знанням може з'ясувати: обстановку (психологічну атмосферу) в сім'ї (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими й дітьми (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення батьків до виховання неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); форми контролю за поведінкою неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); моральні умови сім'ї (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); обстановку (психологічну атмосферу) в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається чи працює неповнолітній (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення неповнолітнього до навчання чи роботи (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини з вихователем, учителем, однолітками (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); характер та ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до неповнолітнього (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); зв'язки й поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (п. 3 ч. 1 ст. 487 КПК України) [2].

Законодавець також прямо вказує на участь психолога в такій слідчій дії, як пред'явлення для впізнання (ч. 8 ст. 228 КПК України) [2]. Оскільки, як зазначено в ч. 9 ст. 228 КПК України, для впізнання може бути пред'явлено голос або ходу особи, яку впізнають. При цьому впізнання за голосом повинно здійснюватися без візуального контакту між особою, що впізнає, та особами, які пред'явлені для впізнання (ч. 9 ст. 228 КПК України) [2]. Участь спеціаліста психолога знадобиться й під час пред'явлення трупа для впізнання (ст. 230 КПК України) [2]. Психолог повинен працювати разом із прокурорсько-слідчими працівниками під час провадження слідчих дій, під час яких свідки, потерпілі чи підозрювані перебувають у психотравмуючому стані, наприклад "Скнилівська трагедія", де для психореабілітаційної роботи з особами (очевидцями та потерпілими) залучалися психологи, зокрема й під час впізнання трупа.

Спеціаліст-психолог може залучатися слідчим та прокурором для надання необхідної допомоги у проведенні такої слідчої дії, як обшук (ч. 1 ст. 236 КПК України) [2], й доцільно. Під час проведення цієї слідчої дії важливе значення має не тільки використання технічних засобів, але й досить глибоке психологічне пізнання людини (характер, темперамент, інтелектуальний рівень, фізіологічні реакції на обличчі та фізіогномічна редукція, кінестетика, тип мислення тощо).

Скажімо, під час проведення обшуку в помешканні у присутності підозрюваного завдяки вдалій психодіагностиці (спостереження за мімікою, ходом, жестами, фізіологічними реакціями

на обличчі обшукуваного) психолог може визначити місце схову певного предмета та вказати на це. Цю процедуру чітко прописано в ч. 8 ст. 236 КПК України, а саме: “особи, у присутності яких здійснюється обшук, при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу обшуку”. Під час огляду слідчим, прокурором чи суддею (ч. 3 ст. 237 та ч. 1 ст. 361 КПК України) може залучатися запрошений спеціаліст-психолог для отримання допомоги з питань, що потребують спеціальних психологічних знань (ч. 3 ст. 237 КПК України) [2]. Спеціаліст-психолог під час проведення огляду має право звернути увагу суду на те, що, на його думку, може мати доказове значення (ч. 4 ст. 361 КПК України). До таких умов зараховують і слідчий експеримент (ч. 2 ст. 240 КПК України) [2].

Спеціальні психологічні знання необхідні під час дослідження інформації, отриманої застосуванням технічних засобів (ст. 266 та 359 КПК України). Тим паче, що в ч. 1 ст. 66 КПК України зазначено: “дослідження інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів, у разі необхідності здійснюється за участю спеціаліста”. Окрім цього, в ч. 3 ст. 266 КПК України зазначено, що носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких отримано інформацію, можуть бути предметом дослідження відповідних спеціалістів або експертів у порядку, передбаченому КПК України [2]. Чому слід залучати психолога? Тут слід навести такі аргументи:

– під час перегляду відеозапису огляду місця події психолог може зорієнтувати суддю, прокурора чи слідчого на особливі характеристики підозрюваного чи навіть виявити його за психологічними ознаками (особливостями поведінки, звичками), відтворити психологічний портрет правопорушника;

– під час прослуховування аудіозапису розмови (телефонної, з диктофона чи іншого пристрою) психолог може визначити психологічну характеристику підозрюваного, його звички, особливі мовні прикмети, національність тощо, а відтак, зорієнтувати суддю, прокурора чи слідчого на раціональний підхід встановлення особи, причетної до кримінального правопорушення.

Слід зазначити, що спеціалісту-психологу під час судового провадження, наприклад під час дослідження чи ознайомлення з різноманітними документами (ст. 358 КПК України), щодо яких призначалася психографологічна експертиза, учасники процесу можуть поставити відповідні запитання (ч. 2 ст. 358 КПК України) [2]. Коли ж під час судового провадження викликає сумнів достовірність досліджуваних документів (наприклад, чи складено документ у стані сильного душевного хвилювання, чи складено документ під впливом зовнішніх чинників, погроз, шантажу тощо), учасники процесу мають право клопотати про призначення психографологічної експертизи.

Використати психологічні знання, на нашу думку, можливо й за підстав вважати, що на суд присяжних у цілому чи його членів зокрема здійснено незаконний вплив спілкуванням (психологічний вплив, гіпноз, НЛП тощо) для маніпулювання їхнім рішенням з конкретного провадження, адже в ст. 389 КПК України зазначено, що прокурору, обвинуваченому, потерпілому та іншим учасникам кримінального провадження протягом усього судового розгляду забороняється спілкуватися з присяжними інакше, ніж у порядку, передбаченому КПК України [2]. Таким чином, якщо з психодіагностики, проведеної спеціалістом-психологом безпосередньо під час судового розгляду, чи з наданих йому відео та аудіо матеріалів судового процесу буде встановлено, що свідомістю присяжних чи присяжного маніпулювали окремі учасники судового провадження для прийняття вигідного їм рішення, суд має зреагувати на таке порушення шляхом усунення присяжного від подальшої участі у справі (п. 2 ч. 1 ст. 390 КПК України) [2].

Таким чином, підставою для усунення присяжного від подальшої участі в судовому розгляді може послужити обґрунтований висновок (письмове роз'яснення чи усна консультація) спеціаліста-психолога про те, що в результаті незаконного впливу присяжний втратив неупередженість, необхідну для вирішення питань кримінального провадження відповідно до закону (п. 2 ч. 1 ст. 390 КПК України) [2].

Висновки. Підсумовуючи: зазначене, можна виокремити такі проблеми вдосконалення використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі України, на нашу думку, це: обмежена кількість спеціалістів, які володіють знаннями і в галузі психології, і в галузі юриспруденції; відсутність спеціальних правових норм, що конкретно регулюють порядок призначення, специфіку проведення судово-психологічних експертиз, а також проведення консультацій, участі психологів у слідчих і процесуальних діях; небажання, а то й невміння прокурорсько-слідчих працівників використовувати знання спеціаліста-психолога; обмеженість науково-теоретичних та прикладних джерел щодо висвітлення питань дієвого механізму використання та застосування загальних і спеціальних психологічних знань у правозастосовній діяльності. В цілому, як зазначає В. М. Костицький, недостатній розвиток практики залучення в юрисдикційний процес фахівців у галузі психології, передусім у статусі спеціалістів, може бути в перспективі вирішено завдяки досконалішій підготовці прокурорсько-слідчих працівників [9, 454].

Література

1. Сурменова С. В. Участие психолога в стадии предварительного расследования : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс и криминалистика ; судебная экспертиза” / С. В. Сурменова. – Челябинск, 2009. – 24 с.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України // Кримінальний процесуальний кодекс України, чинне законодавство : Закон України від 19 листопада. – К., 2012. – 382 с. – (Кодекси України).
3. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Марчак Віталій Ярославович. – К., 2003. – 189 с.
4. Костицький М. В. Психологічна консультація як форма використання спеціальних знань / М. В. Костицький // Науковий вісник УАВС. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 158–169.
5. Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Карпов Никифор Семенович. – К., 2008. – 827 с.
6. Бычков А. Н. Участие педагога в уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза” / А. Н. Бычков. – Ижевск, 2007. – 28 с.
7. Леонов А. А. Психические проблемы межпланетного полета / А. А. Леонов, В. И. Лебедев. – М. : Наука, 1975. – 215 с.
8. Кузьмичов В. С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів : [монографія] / В. С. Кузьмичов. – К. : НАВСУ–Правник, 2000. – 449 с.
9. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибрані наукові праці : [Книга перша] / Костицький М. В. – Чернівці : Рута, 2009. – 560 с.